

Baberti Dergisi / Journal of Babarti
Sayı: 17 / 2023 – Haziran

Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on Education and Institutions in the Century When the Buwayhids Dominate the Abbasids

---

Nurullah FIRAT

Şube Müdürü, Suluova İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü
Amasya / Türkiye

Branch Manager, Suluova District Directorate of National Education
Amasya / Turkey

n-firat@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0112-086X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Nisan / 17 April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Haziran / 15 June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Nurullah Fırat, "Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme" *Baberti Dergisi*, 17 (Haziran/ 2023): 107-131

Öz

Büveyhîler, 334/945 yılında Bağdat'ı ve Abbâsî hilâfetini ele geçirerek bir asır Sünnî coğrafyaya hâkim olmuş Şîî anlayışa sahip bir hanedan devlettir. Abbâsîlerin iki asır boyunca oluşturduğu ilim, kültür ve medeniyet iklimini, kendi mezhepsel inançları özelinde farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük alanı açarak ve destekleyerek gelişmesine öncülük etmişlerdir. X. ve XI. asırda ortaya çıkan bağımsız/yarı bağımsız devlet ve emirliklerin oluşturduğu ilmî-kültürel hareketlilik ve çeşitlilik, farklı düşünce ve ekollerin gelişimine, ilim adamlarının desteklenmesi ile de bilimsel çeşitlilik ve zenginliğe ortam hazırlamıştır. Büveyhîler, Abbâsîlerden miras olarak devraldıkları ilmî birikimi, hâkim oldukları coğrafyanın zenginliği ile birleştirerek ve mezhebî düşünce farklılıklarına destek olarak dönemin; "İslâm medeniyetinin altın çağı" olarak adlandırılmasına katkı sağlamışlardır. Bu çalışmada; Büveyhîlerin yaklaşık yüz yıl Bağdat'a hâkim olduğu dönemde, ilmî-kültürel hayata yapmış olduğu katkılardan ve dönemin eğitim kurumlarından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Abbâsîler, Büveyhîler, Eğitim, Kurum.

Abstract

The Buwayhids were a dynastic state with a Shiite understanding that dominated the Sunni geography for a century by conquering Baghdad and the Abbasid caliphate in 334/945. They pioneered the development of the climate of science, culture, and civilization created by the Abbasids for two centuries by opening and supporting more freedom for different beliefs and understandings, especially for their sectarian beliefs. The scientific, cultural activity and diversity created by the independent and semi-independent states and emirates that emerged in the 10th and 11th centuries created an environment for the development of different ideas and schools and scientific diversity and richness with the support of scientists. The Buwayhids, by combining the knowledge they inherited from the Abbasids with the richness of the geography they dominate and by supporting the sectarian differences of thought, have been the source of the period being called the "golden age of Islamic civilization". In this article, during the period when the Buwayhids dominated Baghdad for about a century, his contributions to the scientific-cultural life and the educational institutions of the period will be mentioned.

Keywords: *Islam, Abbasids, Buwayhids, Education, Institution.*

Giriş¹

Eğitim; insanlığın varoluşundan itibaren önem arz eden bir konu olup bütün sistemler, insanları kendi öğretileri, amaç ve gayeleri doğrultusunda eğitmeyi hedeflemiştir. İnsanoğlunun maddi ve manevi alanda yükselmesini

¹ Bu makale, "Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh ve Dönemi (381-422/991-1031) / The Abbasid Caliph Qadir Billah and His Period (381-422/991-1031)" adlı doktora çalışmamdan yararlanılarak kaleme alınmıştır.

sağlayan en önemli etkenlerden biri, hiç şüphesiz akıl ve bu sayede kazandığı ilimdir. Bu nedenle İslâm dini, ilme ve bilgiye gereken değeri vermiş, sahih bilgiye ulaştıracak bütün meşru yolları açık tutmuş ve teşvik etmiş, ayrıca akıl sağlığının korunmasını da emretmiştir.²

Kur'ân'ın mesajları ve Hz. Peygamber'in uygulamaları, eğitim-öğretimin önemini, metot ve tekniklerini ortaya koymuştur. Bu maksatla Medine Dönemi'nde oluşturulan Suffe'nin, İslâm tarihinde ilk sistemli eğitim merkezinin oluşmasına örneklik teşkil ettiği kabul edilir.³ İslâmiyet'in eğitim-öğretime verdiği önem ve Hz. Peygamber'in örnekliliği, Abbâsiler Dönemi'ne kadar bir asrı aşan zaman diliminde, eğitim-öğretim faaliyetleri ve kurumları ile ilgili önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu mevzûda dinî ve fennî ilimlerle ilgili ilk sistemli çalışmaların Emevîlerin zamanında başladığı, bu bilimlerin bağımsız hale gelmesi ise Abbâsiler Dönemi'nde olduğu söylenebilir.

Abbâsîlerin başkent olarak belirlediği Bağdat; VIII. ve XII. yüzyıllar arasında İslâm dünyasının önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Ticaretle birlikte artan servet ve refaha paralel olarak; ilim, edebiyat ve sanatta önemli gelişmeler yaşanmış ve bu dönem, İslâm tarihinde dinî ilimlerin yanı sıra birçok beşerî ilimlerin olgunlaştığı parlak bir devir olarak görülmüştür.⁴ Özellikle Halife Mansûr, Hârûnürreşîd ve Me'mûn döneminde ilim ve kültürel hayatın merkezi olan Bağdat; Hint, İran ve Yunanlılara ait kültürel mirasın harmanlandığı, pek çok önemli eserin

² Bu konudaki örnek için bkz. el-Bakara 2/269, en-Nisâ 4/162, el-Mâide 5/90, el-Mücâdele 58/11, el-Hac 22/54, el-İbrâhîm 52, el-Ankebût 29/43, el-Fâtır 35/28, ez-Zümer 39/9, el-Alak 96/1-5.

³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015) 2/634. Ayrıca "İslâm'ın İlk Okulu/Medresesi" gibi tanımlamalar için bkz. Bahri Gündoğdu, "Mescitlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim", *The Journal of Academic Social Science Studies* 0/45 (2016), 313-325.

⁴ Mehmet Vural, "Abbâsiler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 6/250; Abdülkerim Özyayın, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/437. Bu dönemde Bağdat'ı görmemiş ya da onun ilmi ve fikri mirasından dolayı da olsa yararlanmamış, tarihe mal olan herhangi bir ilim adamı neredeyse yok desek yanlış olmaz. Beşerî ilimlerin önde gelenleri arasında; 4/10. yüzyılda matematiğin en büyüğü kabul edilen el-Bûzcânî (388/998), Geometri alanında, incelemeleri İslam geometrisinin en çarpıcı örneklerini teşkil eden ve aynı zamanda astronomi ile de uğraşan el-Kûhî (ö. 380-390/990-1000 [?]), Astronomide, İslâm astronomisinde gözleme dayanan üç eserden birinin yazarı olan Abdurrahman es-Sûfî (376/986) ve Tıp'ta ise İranlı tabip Ali b. Abbas el-Mecûsî (383/994) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037)'yı zikredebiliriz.

tercüme edildiği, farklı etnik kimlikteki ilim adamlarının toplandığı ve değer gördüğü bir merkez haline gelmiştir.⁵

Büveyhîlerin⁶ Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsî hilâfetine hâkim olduğu dönemde (945-1055) İslâm coğrafyası, her ne kadar siyasi açıdan parçalanmışlıklar ve çalkantılar yaşamış olsa da İslâm kültür ve medeniyeti, bu gelişmelerden çok fazla etkilenmeyerek gelişimini sürdürmüştür.⁷ Bu durum dolayısıyla IV./X. ve V./XI. asırlar, kimilerince “İslâm medeniyetinin altın çağı/İslâm Rönesansı'nın gerçekleştiği bir devir” olarak değerlendirilmiştir.⁸

X. ve XI. asırda ortaya çıkan bağımsız/yarı bağımsız devlet ve emirliklerin oluşturduğu ilmî-kültürel hareketlilik ve çeşitlilik, farklı düşünce ve ekollerin gelişimine, ilim adamlarının desteklenmesi ile de bilimsel zenginliğe ortam hazırlamıştır. Büveyhîler, Abbâsîlerden miras olarak devraldıkları ilmî birikimi, hâkim oldukları coğrafyanın zenginliği ile birleştirerek ve farklı mezhebî düşüncelere de alan açarak ilmî-kültürel hayata katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla Büveyhîlerin Abbâsîlere tahakküm ettiği yüzyıl, Şîa mezhebinin düşünce nezdinde; akîde, kelam, hadis, fıkıh ve

⁵ Ebû Cafer Safıyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî İbn Tıktaka, *el-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Yayınları, 2016), 161; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/141; Vural, “Abbâsiler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe”, 6/250.

⁶ Büveyhîler ve kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 7/164-167, 179, 203-205; Mafizullah Kabir, *The Buyyahid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)* (Calcutta: Iran Society, 1964); Erdoğan Mercil, “Büveyhîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500; Hassan Müneymine, *Büveyhîler Devlet Tarihi*, çev. Tarık Akarsu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).

⁷ Bu yüzyılda görülen siyasi bölünmüşlük ve mahalli idarelerin çoğalması; düşünsel yapıda çoğulculuğu, özgür düşüncenin gelişmesini, farklı inanç ve kimlikteki ilim adamlarının himaye edilmesi hususunda iktidarların adeta birbirleri ile yarış içerisinde olmasını beraberinde getirmiştir. Büveyhîlere bir müddet hizmet etmiş olan İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) yaşadıkları bu duruma örnektir. Önemli ilim adamlarından Mâverdî (ö. 450/1058), Büveyhî emirleri Ebû Kalicâr ve Celâlüddeve ile yakın çalışma içerisinde olmuş ve himaye edilmiştir. Bu hususla ilgili bilgi için bkz. Nihat Keklik, “Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri”, *Felsefe Arkivi* 0/22-23 (1981), 1-53; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî Mâverdî, *Kitabü Nasihatü'l-Mülk (Siyaset Sanatı)*, çev. Mustafa Sarıbiyık (İstanbul: Ark Kitapları, 2016), 21-22. Ayrıca bir ahlak felsefecisi, aynı zamanda tarihçi olan, dönemin Büveyhî veziri Ebü'l-Fadl İbnü'l-Amîd'e uzun yıllar hizmet eden İbn Miskeveyh (ö.421/1030) ve İbn Nedîm (ö.385/995) dönemin önemli ilim adamlarıdır.

⁸ Clifford Edmund Bosworth, “et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fi'l-İrâk ve İrân”, çev. Abdulcabbar Naci, *Mecelletü'l-Mevrid* 4/1 (1975), 33; Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (2001), 36; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 7.

muâmelât açısından büyük gelişim gösterdiği, aynı zamanda Sünnî literatür açısından da parlak bir devir olmuştur.⁹ Bu yüzyılda özellikle hadis ilmi ile ilgili *Kütüb-i Sitte* ismiyle anılan eserler oluşturulmuş ve bu eserleri Şiâ haricindeki diğer Ehl-i sünnet mezhepleri de temel kaynak olarak tanımıştır. Bu yapılan çalışmalardan dolayı bu yüzyıla; *Tahdîdu'n-nüsûs* (ana metinlerin kayda geçirilmesi) denilmiştir.¹⁰ İlmî ve kültürel çeşitliliğin önemli gelişmeler gösterdiği bu yüzyılın eğitim-öğretim faaliyetleri ve kurumları hakkında bilgi sahibi olunması, dönemin eğitim durumunun ve sonrasında oluşan bilimsel gelişmelerin anlaşılmasına ve yorumlanmasına kaynaklık teşkil edecektir. Bu amaçla bu çalışmada; Büveyhîlerin 334/945 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsîler üzerinde hâkimiyet kurduğu asırda, miras olarak devraldıkları eğitim-öğretim durumu ve ilmî hayata katkıları ile mevcut eğitim müesseseleri, ilim tahsil ve tedrisini sağlamak için kullanılan çeşitli eğitim-öğretim mekânları tanıtılacaktır.

1. Eğitim-Öğretim

İslâm'ın ilahi mesajları ve Hz. Peygamber'in tavsiyeleri, Müslümanların; ilme, ilim öğrenmeye, ilim adamlarına değer verme ve himaye etmeye ibadet nazarı ile bakmalarına neden olmuştur. Abbâsîlerin; stratejik bir öneme sahip olan Bağdat'ı bir cazibe merkezi haline getirerek Emevîlerin sahip olduğu mevâlî politikasını terk etmeleri, farklı etnik kimlik ve kültürlerle kaynaşmaları, Yunan, Hint ve Sâsânîlere ait kültürlerin etkisi ile tercüme faaliyetlerine ağırlık vermeleri, ilmî ve kültürel alanlarda önemli gelişmelerin yaşanmasına ve eğitim kurumlarının gelişmesine kaynaklık etmiştir. Abbâsîlerin iki asır boyunca oluşturduğu bu ilmî-kültürel medeniyet zenginliğini miras olarak devralan Büveyhîler, mezhepsel inançları özelinde farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük alanı açarak geliştirmişlerdir.¹¹ Bu politika gereği Abbâsîlerin oluşturduğu medeniyet zenginliğinin de etkisiyle; Batı'da Rönesansın ve çağımız modern bilimin kaynağını oluşturan pek çok ilim dallarının doğuşuna ve gelişimine,

⁹ Ahmet Güner, "Şîi Yüzylında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 2008, 165; Henri Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 197. Özellikle Büveyhîlerin en önemli hükümdarı Adüdüdevle döneminde ülke sınırlarının kuzeyde Cürcan, güneyde Umman, batıda Cezire, doğuda da Kirman bölgelerini kapsayacak şekilde genişlemesi ile birlikte uygulanan politikalar neticesinde düşünsel yapının özgürleşmesi, ilim ve kültürün gelişmesi sonucunu doğurmuştur.

¹⁰ Halil İbrahim Bulut, *Şiâ'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 71.

¹¹ Ismail Marcinkowski, "The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century", *Proceedings of Avicenna International Colloquium* (2004), 11.

ayrıca mezhebî yaklaşım ile de Şîî düşüncenin gelişmesine, sistemleşmesine ve kendi görüşlerini içeren kaynak eserlerin ortaya çıkmasına katkı sağlamışlardır.¹² Büveyhîler Şîa anlayışını benimsemişler, fikrî altyapısından istifade ettiği aklî doktrinle ön plana çıkan Mu'tezile'den de yararlanmışlardır. Mu'tezile'nin sahip olduğu ilmî birikim, bu dönemde Ebû Abdillah Hüseyin el-Basrî (ö.369/977), Ali b. İsa er-Rummânî (ö.384/995), Sahib b. Abbâd (ö.385/995), Kâdî Abdulcabbâr (ö.415/1025), Ebu'l-Hüseyin Tayyib el-Basrî (ö.436/1044) gibi pek çok önemli ilim adamının yetişmesini sağlamıştır.¹³ Bilhassa Sâhib b. Abbâd'ın vezâreti ile birlikte Mu'tezile'nin şöhreti son derece artmıştır.¹⁴ Şîî âlimler; bu dönemde kelim, fıkıh ve hadis alanında Şîî düşünceye önemli katkılarda bulunmuş,¹⁵ böylelikle bu âlimlerin toplandığı Bağdat; X. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın başlarına kadar pek çok âlimin yaşadığı bir cazibe merkezi olmuştur. Hilâfetin ve İslâm dünyasının merkezi olan Bağdat'ın yanı sıra uzun süre Büveyhîlere başkentlik yapmış olan Şiraz olmak üzere Rey, İsfahan, Hemedan, Buhara ve Semerkant gibi şehirler de ilim ve kültürün geliştiği, âlimlerin toplandığı ve himaye edildiği merkezler olmuştur.¹⁶ Büveyhîler, bu politikaları gereği Bağdat'ta bağımsız özel bir Şîî okulun kuruluşunu da gerçekleştirmişlerdir.¹⁷

¹² Şîîlerin ana kaynaklarından olan Kütübü'l-Erba'a olarak adlandırılan hadis külliyatının ortaya çıkmasında büyük emekleri olan önemli Şîî âlimler; Kuleynî (ö.329/941), Şeyh Sadûk (ö.381/991), Şeyh Müfid (ö.413/1022), Şerîf er-Radî (ö.406/1015), Şerîf el-Murtazâ (ö.436/1044) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö.460/1067) gibi isimler Şîî düşüncenin gelişimine, eserleri ile de Şîa literatürünün oluşumuna büyük katkı sağlamışlardır. Bu düşünce ekolünün oluşmasında Kadî Abdülcabbar (ö. 415/1025) gibi Mu'tezilî âlimlerin etkisi de olmuştur. Ayrıca bkz. Harun Yıldız - Ferhat Maden, "Büveyhîler Dönemi Şîî Düşünürleri", *e-Makalât* 10/12 (2017), 269-314; İsmail Aka, "X. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Şîilik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu* (İstanbul: İSAV Yayınları, 1993), 71.

¹³ Muharrem Akoğlu, "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimnâme* 17/2 (2009), 124.

¹⁴ Cemil Hakyemez, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 16.

¹⁵ Hatice Geçkin, *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîilik* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 69.

¹⁶ Mahmud Ganavî Zühayrî, *el-Edeb fî Zullî Benî Büveyh* (Kahire: Emame Matbâsı, 1949), 118. Hassan Müneymine, *Tarihü'd-Devletü'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055* (Beyrut: Dârü'l-Camia, 1987), 313-323. Bu ilim ve kültür şehirlerinin artmasında; İslâm coğrafyasının içerisinde bulunduğu siyasi bölünmüşlük neticesinde kurulan yeni devlet ve emirliklerin, ilim ve kültüre büyük önem vermesiyle alternatif şehirler oluşturmak istemeleri gibi etkenlerin olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁷ Marshall Goodwin S Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Alp Eker (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/37.

Bu dönemde kütüphaneler, rasathaneler ve eğitim-öğretim kurumları kurularak ilim adamlarının ve öğrencilerin hizmetine sunulmuştur.¹⁸

2. Eğitim-Öğretim Kurumları

2.1. Küttâb

İslâm dünyasında kullanımı zamanla yaygınlaşan küttâb kavramı; İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren öncelikli olarak çocuklara okuma-yazma öğretme mekânı olmakla birlikte Kur'an'ın öğretildiği ve diğer temel dinî bilgilerin verildiği ilk eğitim kurumları olarak tanımlanmıştır.¹⁹

Mektep kelimesiyle aynı anlamda kullanılan küttâb,²⁰ Batılı yazarlar tarafından "Kur'an okulu" olarak da isimlendirilmiştir.²¹ Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Emevîler, Endülüs Emevîleri ve Abbâsîler dönemi de dahil olmak üzere mektep yerine küttâb kavramının kullanıldığı görülmektedir.²² Hz. Peygamber döneminde temelleri atılan, Râşid Halifeler döneminde -özellikle Hz. Ömer'in uygulamalarıyla- belli bir sisteme oturan,²³ Emevîler döneminde ise daha da gelişen ve sayıları çoğalan bu ilk eğitim kurumları,²⁴ Abbâsîler döneminde çok daha yaygın hale gelmiştir.²⁵ Bu dönemde küttâbların, başta büyük ve önemli yerleşim merkezleri olmak

¹⁸ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory* (Ankara: TTK Basımevi, 1960), 104-107; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adâdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 207-211.

¹⁹ Mehmet Dağ - Hıfzırrahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 65; Chikh Bouamrane, "İslâm Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1984), 279; George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 58.

²⁰ Küttâb teriminin mektep yerine kullanıldığına ilişkin bilgi için bkz. Dağ - Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 66. Jacob M. Landau da Küttâb kelimesi ile Mekteb kelimesini aynı anlamda değerlendirmiştir. Bkz. Jacob M Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3.

²¹ Landau, "Küttâb", 27/3-4.

²² İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994), 45; Fatma Atasever, *İslam'ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu Olarak Küttâblar* (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

²³ Hz. Ömer dönemi gelişmeleri için bkz. Muhammed Abdulhay b. Abdülkebir el-İdrisî el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 110-112; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 335-338.

²⁴ Emevîler dönemi gelişmeleri için bkz. Şakir Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 65-72; Atasever, *İslam'ın İlk Üç Asrında Küttâblar*, 35-40.

²⁵ Dağ - Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 67-69.

üzere hâkim olunan her bölgeye hatta köylere kadar yayıldığını görmekteyiz.²⁶

Eğitimin ilk basamağı olan küttâblar, genellikle mescidin bir bölümünde veya bağımsız olarak mescide ve yerleşim yerlerine yakın mekânlarda hizmet vermekteydi. Küttâbların, kolaylıkla ulaşılabilen merkezî bir noktada ve çocukların rahatlıkla seçilebileceği açıklıkta olmasına özen gösterilirdi.²⁷ Ayrıca bu şekilde bağımsız binaların dışında öğretmenin evinin bir odası, çadır veya dükkân gibi bölümler de küttâb olarak hizmet verirdi.²⁸ Bunların inşâ masrafları veya diğer giderleri, öğrenci velileri tarafından veyahut bu kurumlar adına kurulmuş vakıfça karşılanırdı.²⁹

Küttâbların icrâ ettiği fonksiyonlara baktığımızda; başlangıçta çocuklarla birlikte yetişkinlere yönelik hizmet veren, okuma-yazma, Kur'an öğretimi ve temel dinî bilgilerin öğretildiği müesseseler iken, sonraki dönemlerde ise çocuklara yönelik hususi eğitim verilen kurumlar olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Zamanla küttâb eğitimi; çocukların öncelikle okuma-yazma, ardından Kur'an, hadis, Arap dili ve belagâtı ile diğer bazı dersler yoluyla temel bilgiler edinme ve onların İslâm ahlakı ile ahlaklanmalarını sağlayan müfredat içermiştir.³⁰ Burada temel eğitimi alan çocuklar, mescitlerdeki üst öğrenim olan ders halkalarına katılabilmek için yeterli ve donanıma sahip olabilmişlerdir. Dolayısıyla küttâbların, mescit/cami eğitiminin bir alt seviyesi olduğuna ilişkin İmam-ı Şâfiî'nin (ö. 204/820) "*Annem beni önce küttâba gönderdi. Kur'an öğrenmeyi bitirdikten sonra da cami eğitimine girdim*"³¹ açıklamasını yapması, bu eğitim müesseselerinin fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Küttâblardaki eğitim usulü; genellikle öğrencinin, öğretmenin söylediklerini tekrar etmesi ve ezberlemesi şeklinde uygulanmaktaydı.³² Eğitim, cuma günü hariç haftanın diğer günlerinde devam ettirilir, bayram

²⁶ Seyfettin Erşahin - İbrahim Sarıçam, *İslâm Medeniyet Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 168.

²⁷ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 54-55.

²⁸ Abdurrahmân b. Nasr b. Abdullâh Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*, thk. Seyyid el-Bâz el-Arîni (Kahire: y.y, 1946), 103.

²⁹ Landau, "Küttâb", 27/3.

³⁰ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzürî el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf* (Beyrut: Dâri'l-Fikr, 1996), 5/414.

³¹ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul -Udebâ ve İrşadü'l Erib ila Ma'rifeti'l Edib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâri'l-Garbi'l-İslâmi, 1991), 5/191.

³² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul -Udebâ ve İrşadü'l Erib ila Ma'rifeti'l Edib*, 5/191; Aysun Gökmen, *Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 7.

günlerinde ise eğitime ara verilirdi.³³ Yine Abbâsîler döneminde halka hitap eden ve *mektebü'l-âmme* olarak isimlendirilen küttâblar da bulunmaktaydı.³⁴ Bu küttâblar, daha ziyâde ders veren hocanın veya mahallenin ismiyle anılırdı.³⁵ Bu umûmî küttâbların yanı sıra saraylarda da küttâb eğitimi verilmekteydi. Buralarda halifelerin, vezirlerin ve üst düzey devlet görevlilerin çocukları, daha zengin bir müfredatla ve özel ihtimamla eğitim görürlerdi.³⁶

Küttâblarda görev yapan muallimlerin ücretlerine gelince; Abbâsîler döneminde saraylarda görev yapan küttâb muallimlerine yüksek miktarlarda ücret ödenirken³⁷ umûmî küttâblarda görev yapanlar ise devlet eliyle değil daha ziyâde velilerden belli bir miktar ücret almaktaydılar.³⁸ Muallimlerin ücret alması ile ilgili İmam Mâlik'in (ö.179/795); "Muallimin Kur'ân öğretmesine karşılık ücret almasında beis yoktur. Hatta bununla ilgili akit yapsa bile bu onun için sahih ve helaldir. Ayrıca bu hususta muallimin bazı şartlar koşmasında bir mahzur yoktur."³⁹ şeklindeki görüşü bu uygulamayı desteklemiştir.

Büveyhîlerin 334/945 yılında Bağdat'ı ve hilâfeti ele geçirmesinden sonra bu eğitim müesseseleri, varlığını ve fonksiyonunu aynen devam ettirmiştir. Şîilerin iktidarı ele geçirmesi nedeniyle yoğunlukta buldukları bölgelerde kendilerine has mahalleler ve ibadethaneler oluşmuş, inanç ve mezheplerinin öğretildiği hususi eğitim-öğretim mekânları ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Genel olarak küttâblar, eğitim müesseseleri içerisinde başlangıç konumunda olduğu için her ne kadar fiziki mekân bakımından üst öğretim kurumları gibi gelişmiş olmasa da sistemsiz veya plansız bir eğitim programı yürütmemişlerdir. Ancak küttâbların, eğitimin ilk basamağı olması hasebiyle en ücra köşelerde dahi var olması ve sayılarının çokluğu,

³³ Landau, "Küttâb", 27/3.

³⁴ Makdîsi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 55.

³⁵ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 139.

³⁶ Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 255; Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 135.

³⁷ Nebi Bozkurt, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/5.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Said et-Tenûhî el-Kayrevânî İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-Mallimîn*, çev. Faruk Bayraktar (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2006), 47.

³⁹ İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-Mallimîn*, 48.

⁴⁰ Şîilerin yoğunlukta bulunduğu Kerh Mahallesi'ndeki Cuma Camii hüviyetindeki Berasa Camii ve Vezir Sâbûr b. Erdeşir'in Kerh'te inşa ettirdiği *Dâru'l-ilm* adındaki kütüphane'nin işlevine baktığımızda bu kanaatin oluşması doğaldır.

bu kurumlarda yürütülen eğitimin içerik, metot ve yöntemleri hakkında detaylı bilgi sahibi olmamızı ve uygulanan programda sistemsel bir birlik oluşmasını da güç kılmaktadır. Bununla birlikte bu eğitim müessesesinin, her ne kadar İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren adında, içerik ve yöntemlerinde değişiklikler yaşamış olsa da Müslüman her ferдин alması gereken en önemli temel eğitim basamağı olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüş olması, önemini ortaya koymaktadır.

2.2. Cami / Mescit

İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren cami/mescitler, bir eğitim-öğretim mekânı olarak kullanılagelmiştir. Hz. Peygamber yeni bir toplum inşasını, mescidi bir eğitim ve kaynaştırma merkezi haline getirerek oluşturmuştur.⁴¹ Hz. Peygamber'in Medine'de inşâ ettirdiği ve hem ibadethane hem de eğitim merkezi olarak kullandığı örnek uygulama, sonraki dönemlerde de esas alınarak devam ettirilmiş, yaygınlaştırılıp geliştirilmiştir.

Mescit/camiler, özellikle ilk eğitim müessesesi olan küttâblarda temel eğitim alan kişilerin bir üst öğrenim gördüğü mekânlar olarak fonksiyon icra etmiştir. Abbâsîler döneminde mescitlerde uygulanan halaka-î tadrîs⁴² denilen eğitim yönteminin zirvelere ulaştığı, ders müfredatının zenginleştiği ve camilerde dinî ilimlerin yanında beşerî ilimlerin de öğretildiği parlak bir dönem yaşanmıştır. Camilerde sadece Kur'ân, hadis, tefsir ve kelim gibi sadece dinî ilimler değil bunun yanı sıra edebiyat, tıp ve astronomi gibi sosyal bilimler ile fen bilimleri alanında da eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmeye çalışılmıştır.⁴³

Mescitlerde derslerin işleniş; ezber, tekrar, kavrama ve müzakere metotları uygulanarak gerçekleştirilmiştir.⁴⁴ Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de camilerde müderrislik görevinde bulunan meşhur âlimlerin ortaya çıkması olmuştur.⁴⁵ Dönemin önemli müderrislerinden meşhur hadis ve kıraat âlimi Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî (ö.385/995), Eş'ârî kelamcısı ve Mâlikî âlimi Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö.403/1013), Şafî fakihî Ebû

⁴¹ Cuma Karan, *Bedir Meydan Muharebesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 32 vd.

⁴² Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebi'de sohbet esnasında Sahabilerin oluşturduğu halkaya denilmektedir. Bu halka tüm kesimlere açıktı. Bkz. Eyüp Şimşek, "Camilerde Eğitim", *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 125-126; Mahmut Dünder, *İlk Dönem İslâmî Eğitim Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2011), 34.

⁴³ Cahit Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Câmî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/3 (1985), 238; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 341.

⁴⁴ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 322-323.

⁴⁵ Fazlurrahman, *İslam*, 263-264; Makdîsî, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, 60.

Hamîd el-İsferâyînî (ö.406/1016), Hanefî fakîhi Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö.428/1037), Mâverdî (ö.450/1058), Hanbelî fakîhi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö.458/1066) ve öğrencisi ünlü hadis ve tarih âlimi Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) gibi müderrisleri bunlara örnek olarak verebiliriz.⁴⁶

Küttâblarda temel eğitimini tamamlamış her yaşta insan, cami ve mescitlerdeki ders halkalarına katılabilirdi. Mescitte ders veren hocalar, kendilerine uygun bir alan seçerler ve orada öğrencilerine ders verirlerdi. Böylelikle her âlimin kendine has ders halkaları oluşurdu. Bunlar, zaman zaman eğitimi verilen ilim dalı veya katılımcıları ile anılır olmuştur. Dilekçiler halkası (Halkatûn-Nahviyyin), Hadisçiler halkası, Bermekiler halkası gibi...⁴⁷ Bu halkalara devam eden öğrencilerde devam zorunluluğu olmayıp isteğe bağlı informal bir eğitim süreci uygulanmaktaydı. Kişiler, bazen bir ders halkasından ayrılıp başka bir ders halkasına da devam edebilmekteydiler.⁴⁸

Mescitlerdeki ders halkalarında oturma düzeni, belirli bir hiyerarşiye göre olurdu. Ders halkasının başında hoca olur, her iki tarafına da en kıdemli iki talebesi oturur ve oturma düzeni kıdem sırasına göre devam ederdi. Bu nedenle talebeler, zamanla hocalarına yakın olabilmek için derslerinde başarılı olma arzusuyla çok çalışırlardı.⁴⁹ Her bir mescit veya caminin kendine has bir kütüphanesi olurdu. Âlimler, kendi kitaplarını burada muhafaza eder, vefatından sonra da teâmül olarak bu mescitlerdeki kütüphanelere vakfederlerdi.⁵⁰

Mescit ve cami, her ne kadar halk nezdinde aynı anlamda kullanılıyor olsa da eğitim açısından farklılıklarının olduğu bilinmektedir. George Makdisi, cami ile mescit arasındaki ayrımın sadece ibadet edilen yer olmaları açısından değil aynı zamanda eğitim-öğretim müessesesi olarak işlevi bakımından da farklılık arz ettiğini belirtir. Ona göre yerleşim yerlerinin merkezinde yer alan Cuma camilerindeki ders halkalarında ders verebilmek için devletin yani halifenin izninin şart olması hususu, camileri mescitlerden ayıran temel unsurlardan birisidir.⁵¹ Dolayısıyla bu kapsamda

⁴⁶ Bu döneminin önemli âlimleri hakkında bilgi için bkz. Muhammet Asil Togel, *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 77-94.

⁴⁷ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 52.

⁴⁸ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 157-158.

⁴⁹ Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 17/328; Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, 322.

⁵⁰ Abdülhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmam Azam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 15.

⁵¹ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 49.

Cuma camilerindeki ilim halkalarına yapılan müderris atamaları, bizzat halifenin onayına tâbi olmuştur. Mesela Bağdat'ta bulunan Mansûr Câmii'nde Hatîb el-Bağdâdî'nin öğrencilere ders verebilmesi, Büveyhî döneminin halifelerinden Kâdir-Billâh'ın (991-1031) izniyle gerçekleşmişti.⁵² Yine Kâdir-Billâh'ın hocalığını da yapan Şafiî fakih Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin Bağdat'taki fıkıh alanı ile ilgili ilim halkasında ders vermesi de böyle olmuştur.⁵³ Camilerde halife ve iktidar sahiplerinin adlarının hâkimiyet göstergesi olarak hutbelerde okunması geleneği, bu müesseselere dinî ve siyasî misyon yüklemesi sebebiyle camilerin eğitim-öğretim faaliyetleri açısından varlığını daha kapsamlı ve etkili kılmıştır. Cami ve mescitlerde ibadet ile eğitim-öğretimin bir arada yürütülmesi zamanla sıkıntı oluşturduğu için müstakil mekanların tahsisi, sonraki dönemlerde medreselerin ortaya çıkmasını gerekli kılmıştır. George Makdisi bu oluşumun; mescit, mescit-han kompleksi ve medrese olmak üzere üç aşamada gerçekleştiğini belirtir.⁵⁴ Bu anlamda cami/mescitler, hem medreselerin oluşumuna etki etmiş hem de insan kaynağı sağlamıştır.

Büveyhîlerin Abbâsî hilâfetine hâkim olduğu döneme genel olarak baktığımızda; cami/mescitlerin eğitim-öğretim müessesesi açısından icra ettiği fonksiyonunda herhangi bir değişiklik olmadığı söylenebilir. Yani bu dönemde de dinî ve beşerî ilimlerin tedrisâtı devam etmiştir. Ancak sosyal yapı gereği Şii'lerin yoğun olduğu bölge/mahallelerdeki cami/mescitlerde, mezhepsel etki gereği Şii müellifler tarafından oluşturulan literatürün tedris edilmesiyle Şii inanç ve fikirleri yaygınlaşmıştır. Bunun yanında medreselerde Mu'tezilî esaslar muvacehesinde eğitim faaliyetlerinde bulunduğu da bilinen husustur. Bu duruma karşılık olarak Halife Kâdir-Billâh (991-1031) da Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde Ehl-i sünnet mensuplarına ve Sünnî inancına hizmet etmesi gayesiyle içerisinde pek çok eserin bulunduğu ve ilim tedrisâtı da yapılan büyük bir Cuma câmii imar ettirmiştir.⁵⁵ Sonuç olarak bu müesseseler, gerek dinî gerekse tabî ilimlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Udebâ ve İrşadü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, 1/384.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/113; Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, 158-159. Ayrıca meşhur Eş'ârî kelâmcısı ve Mâlikî fakih Bâkîllânî (ö. 403/1013) de öğrenimini tamamladıktan sonra Basra Câmii'nde hocalık yapmıştır.

⁵⁴ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 67.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/458.

2.3. Beytülhikme/Kütüphaneler

Emevîler döneminde mescitlerde, bazı ilim adamlarının evlerinde, saraylarda ve önemli devlet ricalinin mülklerinde başlayan kütüphanecilik, Abbâsîler döneminde daha da gelişmiş ve resmi bir hüviyet kazanmaya başlamıştır.⁵⁶

Abbâsîler, tercüme faaliyetlerinin daha sistemli ve düzenli olması açısından gelişmiş bir kütüphane ve araştırma merkezi özelliği taşıyan bir kurum oluşturmuştur. Hikmet evi anlamına gelen ve Bağdat'ta oluşturulan Beytülhikme,⁵⁷ bir tercüme merkezi olmasının yanı sıra araştırma enstitüsü ve halka açık bir kütüphane olarak da faaliyet yürütmüştür.⁵⁸ Eğitim-araştırma merkezi olarak kullanılan Beytülhikmeler; önceleri bir kütüphane formatında faaliyet gösterirken sonraları gelişerek birkaç kütüphaneden oluşan ve kitapların çoğunluğunun da felsefe, tıp, matematik, astronomi gibi eserlerden müteşekkil olan, pek çok mütercim veya müstensihin çalıştığı, ileri seviye ilmî araştırmaların yapıldığı bir kurum olarak tanımlanabilir.⁵⁹ Bu kurumların en gelişmiş dönemlerinde; “kütüphane bölümü, tercüme bölümü ve rasathane bölümü” olmak üzere üç bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu bölümlerden biri olan rasathanelerde; düzenli gözlem ile astronomi ve matematik alanlarında çalışmalar yapılır, kâblenin tayini ve ibadet vakitlerini tespit etmek gibi faaliyetlerde bulunulurdu. Ay, Güneş, gezegenler ve diğer yıldızların gözlemleri de günlük olarak izlenirdi.⁶⁰

Büveyhîlerin hâkimiyeti döneminde Bağdat başta olmak üzere, Şiraz ve Rey gibi önemli şehirlerde rasathane ve gözlemevleri kurulmuştu.⁶¹ Büveyhî emirlerinden Şerefüddeve'nin (983-989) Bağdat'taki sarayının bahçesine yaptırdığı ve çok geniş ölçekli gözlem aletlerinin kullanıldığı büyük rasathanenin varlığı, Büveyhîlerin astronomiye olan ilgilerini gösteren örneklerden biridir. Bu rasathanelerin, Beytülhikme'ye bağlı olarak

⁵⁶ Vural, “Abbasiler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe”, 6/268.

⁵⁷ Beytül-Hikme hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996); Mahmut Kaya, “Beytül-Hikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90; Gazi Erdem, “İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytül-Hikme”, *Dini Araştırmalar* 16/42 (Haziran 2013), 57-77.

⁵⁸ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 133.

⁵⁹ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 229.

⁶⁰ Demirci, *Beytül-Hikme*, 71-88; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 230.

⁶¹ Bilgi için bkz. Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, 104-107, 112-114.

çalıştığı, tüm bu merkezlerin ve çalışmaların devlet tarafından bilhassa malî açıdan desteklendiği⁶² söylenebilir.

Büveyhî asrı, hâkimiyet bölgesi olan İran ve Irak'ta büyük ve kapsamlı kütüphanelerin inşa edildiği, ilim, kültür ve medeniyette farklı inanç ve düşüncelere alan açıldığı ve destek sunulduğu bir dönem olmuştur.⁶³ Bu dönemde mezhebî düşüncede oluşan özgür iklimin etkisiyle ve Mu'tezilî görüşlerin tesiriyle Şîa literatürünün oluşumuna katkı sağlanmıştır. Bu literatürün oluşmasında büyük katkısı olan başta Büveyhî emirlerinden Bahâüddeve (989-1012) döneminin veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in⁶⁴ 383/993'te Kerh'te yaptırdığı Dârü'l-ilm⁶⁵ adındaki ilim talebelerinin istifadesine sunulan kütüphanesi olmak üzere Şîi âlim Şerîf er-Radî'nin (ö. 406/1015) Bağdat'ta oluşturduğu Dârü'l-ilm'i ve Mu'tezilî âlimlerin kütüphaneleri, Şîi düşüncenin ilmî-kültürel alanda gelişmesine önemli katkıları olan eğitim mekânları olmuştur.⁶⁶ Sâbûr b. Erdeşîr'in yaptırdığı bu kütüphanenin bilhassa Mu'tezilî fikirleri yaymak için kurulmuş, çoğunluğu önemli âlimlerin ve hattatların yazdığı on bin dört yüz eserden oluşan kapsamlı büyük bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷

⁶² Ebü'l-Abbas Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etbbâ*, thk. Nizar Rida (Beyrut: y.y, 1965), 259-260.

⁶³ Fatma Ürcî - Ali Aşğar Chahian Boroujeni, "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", çev. Muhammed Uç, *Akif* 51/2 (2021), 216. Ayrıca Gazneli Mahmud'un, Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'a yazdığı fetihnâmede Rey ve Cibâl kolunun son emiri olan Mecdüddeve'nin (997-1029) büyük bir kütüphaneye sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 15/194-196.

⁶⁴ Sâbûr b. Erdeşîr (ö.416/1025), Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin veziridir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/362.

⁶⁵ Sâbûr b. Erdeşîr'in yaptırdığı bu müessese hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Ayberg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000), 15/45-46; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbâsides", *Islamic Culture* 3/2 (1929), 210-243; Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 65-92.

⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, 7/465.

⁶⁷ İsmail E. Erünsal, "Dârülilim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993). Bu kütüphane, yaklaşık 70 yıl gibi bir süre hizmet ettikten sonra Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in (429-455/1038-1063) Bağdat'a girişi esnasında 451/1059'da yağmalanarak ve yakılarak tahrip olmuştur. Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 15/46.

Sonuç olarak Abbâsîlerde saray kütüphaneleri, özel ve genel kütüphaneler, cami/mescit ve medreselerde bulunan kütüphaneler şeklinde üç tip kütüphanenin varlığından söz edilebilir.⁶⁸

2.4. İlim Meclisleri, Saray ve Hanlar

İslâm tarihinde eğitim-öğretim mekânları olarak müderris ve âlimlerin evlerinin de kullanıldığını görmekteyiz. Bu mekânları, bilgi ve ilmine değer verilen âlimlerin hanelerinde veya herhangi bir mecliste değişik zamanlarda informal eğitim yapılan ilmî sohbet ve dinî eğitimin yapıldığı yerler olarak ifade edebiliriz. Yani buralar, kendiliğinden zamanla oluşan, herkese açık bir mekânda isteyen herkese yönelik bir eğitim meclisi olması nedeniyle kurumsal bir eğitim-öğretimin yapıldığı müesseseler olarak değerlendirilemez. Ancak icra etmiş olduğu fonksiyon ve ilmî hayata katkısı nedeniyle buraları, eğitim yapılan mekânlar olarak görebiliriz. Abbâsîler dönemindeki bu ilim evleri ve meclisleri, sadece âlimlerin evlerinde değil aynı zamanda halifelerin sarayında ve diğer devlet adamlarının hanelerinde de faaliyet göstermiştir. Bu meclislere farklı düşüncelere sahip ünlü âlimler, şairler ve edipler de katılmıştır.⁶⁹

Büveyhî emirlerin ilme verdikleri önem nedeniyle Bağdat başta olmak üzere Şiraz, Rey, İsfahan, Hemedan, Buhara ve Semerkant gibi şehirler, ilim ve kültürün geliştiği, âlim ve ediplerin himaye edildiği önemli merkezler olmuştur.⁷⁰ Bu merkezlerdeki saraylar ve devlet adamlarının konutları, pek çok kitabın içerisinde yer aldığı, çeşitli ilim dallarında ileri seviye eğitimlerin verildiği ve önemli âlimlerin konuk edildiği mekânlar olmuştur. Bu politika gereği İbn Sînâ, Büveyhîlerin Rey kolunun emirlerinden Mecdüddeve'ye hizmet etmiş, ardından Fahrüddeve'nin oğullarından Şemsüddeve'nin vezirliğini de üstlenmiştir.⁷¹ Abbasi halifelerinden Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillah (1031-1075) dönemi bürokratlarından Mâverdî (ö. 450/1058), Büveyhî emirleri Ebû Kâlîcâr ve Celâlüddeve ile yakın ilişkiler

⁶⁸ Fatih Güzel, *Nâsır li-Dîmillah'ın Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 203.

⁶⁹ Mesela Harun Reşid zamanında yapılmış olan bu ilim meclislerine; ünlü tarihçilerden Vakıdî (ö. 207/822), şairlerden Ebû Nüvâs (ö. 198/813), dilbilimci Ebû Ubeyde (ö. 210/825), müzisyen Musullu İbrahim ve oğlu İshak, meşhur âlim İmam Ebû Yusuf (ö. 182/799) gibi dönemin önemli âlimleri ve bilginleri katılmıştır. Bkz. Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 227; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 346-347.

⁷⁰ Züheyri, *el-Edeb fî Zillî Benî Büveyh*, 118; Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*, 313-323.

⁷¹ Bilgi için bkz. Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammedel-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Enbâ'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdr, 1977), 2/157.

kurmuş ve sarayda himaye edilmiştir. Ayrıca dönemin Büveyhî veziri Ebü'l-Fadl İbnü'l-Amîd'e uzun yıllar hizmet eden ahlak felsefecisi İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) de saraylarda istihdam edilmiştir.⁷² Kısacası saraylar veya devlet erkânının resmi konutları, hanedan mensuplarının ve devlet adamlarının çocuklarının eğitim gördüğü ve yetiştiği ilk eğitim basamağından üst düzey eğitim basamağına kadar her seviyede eğitimin verildiği, çeşitli ilim dallarında öğretimin yapıldığı ve ünlü âlimlerin müderrislik yaptığı mekânlar olmuştur.

Eğitim-öğretim müessesesi olarak değerlendireceğimiz bir diğer mekân hanlardır. Medreselerin, şehir dışından gelen talebelerin ibâtesinde yetersiz kaldığı veya medrese bulunmayan alanlarda eğitim ve barınma işlevini hanlar üstlenmiştir. Eğitim ve öğretim müesseselerinin en önemli sorunu ve gereksinimi olan konaklama ihtiyacını karşılayan hanlar, eğitim için şehir dışından gelen öğrencilere bir nevi yurt işlevi görmekteydi. V./XI. yüzyılda Bağdat'ın her iki yakasında da bu amaçla kurulan hanlar bulunmaktaydı. Örneğin Bağdat'ın batı yakasında bulunan ve Hanefî fıkıh öğrencilerinin kaldığı han, Şîî-Sünnî çatışmaları neticesinde Kerhliler tarafından Halife Kâim-Biemrillah zamanında 1051 yılında yakılmış ve tahrip edilmişti.⁷³ Bağdat'ın doğu yakasındaki Babü'l-Merâtib Mahallesi'nde, müderrisliğini Ebû İshak eş-Şirâzî'nin (ö.476/1083) yaptığı mescidin karşısında bulunan ve Şâfiî fıkıh öğrencilerinin konakladığı bir başka han da bulunmaktaydı.⁷⁴

Sonuç olarak hanlar; medrese öncesi veya medreselerin ihtiyaca cevap verememesi durumlarında öğrencilerin barındığı yurt mahiyetindeki mekânlar olup, eğitim-öğretimdeki konaklama ihtiyacını karşılamışlardır. Ayrıca bu mekânlar, eğitim-öğretim faaliyetlerinin de devam ettirilmesine katkı sağladığı için önemli bir işlev görmüştür.

2.5. Medrese

Eğitim-öğretim müesseselerinin gelişim sürecinde; cami/mescitlerin çok işlevsel fonksiyonlar icra etmesi ile birlikte oluşan kütüphaneler, ilim meclisleri ve hanlardan sonra medreselerin eğitim kurumu olarak oluşmaya başladığını ifade edebiliriz. Bu yönüyle medreseleri; kendinden önce oluşmuş, varlığını devam ettiren veya ettiremeyen eğitim-öğretim

⁷² Keklik, "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri"; Mâverdî, *Kitabü Nasihatü'l-Mülk (Siyaset Sanatı)*, 21-22.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/301.

⁷⁴ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, 62.

müesseselerinden ortak yönler barındıran ileri seviye bir eğitim kurumu olarak tanımlayabiliriz.

Eğitim kurumu olarak ilk medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Başlangıçta “medrese” tabirinin, tüm ilim evleri ve hankahlar için de kullanılıyor olmasından dolayı medreselerin gerçekte kurulmuş olduğu tarihten daha önce hizmet vermeye başladığı iddia edilmektedir.⁷⁵

Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin (989-1012) veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in Bağdat'ın batısındaki Kerh'te yaptırdığı Dârü'l-ilm denilen mekânın, Nizâmiye medreselerinden çok daha önce -383/993 yılında- kurulan ve fukaha için tahsis edilen ilk medrese olduğu da dile getirilmiştir.⁷⁶ Ancak Sâbûr b. Erdeşîr'in kurduğu bu yapının durumuna ve işlevine baktığımızda burasının; daha ziyade Şîî itikadı ve Mu'tezilî fikirleri yaymak için kurulmuş ilmî araştırma ve tartışmaların yapıldığı, içerisinde pek çok eserin yer aldığı kapsamlı büyük bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷

Bu bilgilerden hareketle kurumsal anlamda medreselerin; belirli bir süre Nişabûr'da⁷⁸ altyapısı oluştuktan sonra Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından Bağdat'ta *Nizâmiye Medresesi* adıyla 459/1067 yılında kurulduğu⁷⁹

⁷⁵ Medreselerin kuruluşu, Me'mun'un halifeliği öncesi Horasan Valiliği'ne kadar götürülmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul- Udebâ ve İrşadü'l-Erib ila Ma'rifeti'l- Edib*, 5/331. Zehebî'ye göre medrese olarak ifade edilen ilk yapının, fakih ve muhaddis es-Sıbgî adıyla meşhur Ahmed b. İshâk (ö. 342/954) tarafından Nişâbur'da oluşturulan “Dârü's-sünne” olduğu belirtilmektedir. Bkz. Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ*, thk.Şuayb el- Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1985), 17/170. Makrîzî ise bu yapıların medrese olarak değerlendirileceğini ifade etmekle birlikte bu mekanlar için “medrese” ifadesini kullanmamıştır. Aksine Makrîzî, sistemli ve kurumsallaşmış medreselerin X. yüzyılda başladığını belirtmiştir. Bkz. Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed Makrîzî, *el-Hittatü'l-Makrîziyye (el-Mevâiz ve el-'itibar bi Zikr el-Hittât ve'l-Âsâr)*, thk. Muhammed Zeynuhum, Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebe Mednûlâ, 1998), 2/262-263.

⁷⁶ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 14/366; Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/324.

⁷⁷ Erünsal, “Dârülilim”, 8/539.

⁷⁸ Nişabur, İran'ın kuzeydoğusunda bulunan tarihi önemli bir eyalettir. Şehrin tarihi ve önemi hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Pırlanta, *Ortaçağın İncisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013).

⁷⁹ Nizâmiye medreselerinin kuruluşu ve fonksiyonu ile ilgili bilgi için bkz. İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/91, 102-103; Güray Kırpık, *Nizâmiye Medreseleri, Orta Çağın Yükseköğretim Kurumu* (Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi, 2009). İbn Hallikan'da medreseleri ilk inşa eden kişinin Nizâmülmülk olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Enbâ'iz-Zaman*, 2/129. Ayrıca Batı Karahanlılar'ın kurucusu ve aynı zamanda ilk hükümdarı Tamgaç Han İbrahim'in (1041-1068) Nizâmiye medreselerinden yaklaşık bir yıl önce 1066 yılında Semerkant'ta kurduğu modern eğitim müessesesinin bir medrese niteliği taşıdığı, ancak Selçuklu Nizâmiye medreselerinin gölgesinde kalması

ve çeşitli bölgelere de yayıldığı ağırlıklı görüştür. Bu nedenle Nizâmiye Medreseleri öncesi kurulan ve medrese olduğu söylenen bu eğitim müesseselerini, gelişmiş ileri seviye eğitim mekânları olarak değerlendirebiliriz.

2.6. Ribât

Ribât; “düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak” anlamına gelmekle birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de; “cihad için süvarilerin atlarını bağlayıp bekledikleri yer”⁸⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Hadislerde ise, Allah yolunda savaşmak için atların hazır tutulmasının yanı sıra “nöbet tutmak” ve “sınır muhafızları” anlamlarında kullanılmıştır.⁸¹

Ribâtlar, başlangıçta Suriye ve Kuzey Afrika sahillerinde özellikle Bizans saldırılarına karşı sınır boylarındaki askerî üs işlevi görmekteydi.⁸² İslâm’ın sınır boylarında nöbet tutmayı ve vatanı korumayı yüce gösteren emir ve tavsiyeleri gereği buralardaki gönüllü muhafızların sayıları giderek artmış ve burada görev alan mücahidlere murâbıt, buldukları askerî üsse de ribât adı verilmiştir. Bu kapsamda ribâtlar, içerisinde odaların, gözetleme kulelerinin, silah depolarının, ahır ve hamamların bulunduğu, aynı zamanda ibadethanelerin de yer aldığı müstahkem yapıli kaleye benzer yapılar olarak da tanımlanmıştır.⁸³ Bu nedenle ribâtları, kurumsal ve tam olarak bağımsız bir eğitim-öğretim kurumu olarak değerlendiremeyiz. Ancak fetihler yoluyla sınırların genişlemesiyle birlikte ribâtların sayısı artınca buradaki gönüllü mücahidler, askerî eğitimin yanı sıra inanç ve görüşlerini sınır bölgelerinde yaymak isteyen şeyh ve dervişlerden de İslâmî ilimler tâlim etmeye başlamışlardı.⁸⁴ Bu yönüyle de buraları, informal eğitim verilen mekânlar olarak değerlendirebiliriz.

---

dolayısıyla pek tanınmadığı da ifade edilmektedir. Bilgi için bkz.Ömer Soner Hunkan, “Ortaçağ Semerkand’ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2014), 14-44.

⁸⁰ Enfâl 8/60.

⁸¹ İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76.

⁸² Abbâsiler döneminde bu amaçla ilk kez Halife Harun Reşid zamanında günümüz Tunus sınırları içerisinde yer alan bir bölgede Afrika Valisi Herseme b. A’yan tarafından 179/795 yılında Münestîr (Monastir) Ribâtı yaptırılmıştır. Ayrıca Sicilya’nın fethinde büyük role sahip olan Sûse (Sousse) Ribâtı da 206/821 yılında Ağlebîler tarafından yaptırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Bülent Çetinkaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât: VII-XIII. Asırlar Arası* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 42-44.

⁸³ Necah Kabbâsî, “el-Meâhid ve'l-Müessesâtü't-Ta'limiyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî”, *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî İttihâdü'l-Müerrihine'l-Arab* 0/19 (1981), 180.

⁸⁴ Şihabuddin Ebu Hafs Ömer Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1966), 103-117; Yiğit, “Ribât”, 35/77.

Fetih hareketlerinin azaldığı ve durma noktasına geldiği dönemlerde ise, özellikle III./IX. yüzyıldan itibaren İran ve Mâverâünnehir bölgesindeki ribâtların, askerî yapısını kaybederek tasavvufî yönünün ağırlık kazanmaya başladığı, zamanla tekke ve zâviyeye dönüştüğü söylenebilir.⁸⁵ Bu özelliği gereği İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde zamanla ribât ile hankah ve zâviye kelimelerinin taşıdığı anlamda birliktelikler yaşanmıştır. Tasavvufî bir eğitim yeri haline gelen bu mekânları, İslâm dininin fetihçi karakteri yanında ilmî olarak da toplumun gelişmesine katkıda bulunmayı amaç edindiğinin⁸⁶ bir kanıtı olarak görebiliriz. Çoğunlukla ribâtlarda oluşturulan tekke ve zâviyelerde şeyhler tarafından yetiştirilen dervişler, bu mekânları birer tebliğ merkezi olarak da görmüşlerdir. Bu kapsamda herhangi bir vesileyle İslâm'ı merak edip bilgi almak isteyen veya buralara gelip bir müddet konaklayan gayrimüslimlerden bir kısmı, İslâm'ı ve Müslümanları tanıyarak Müslüman olmuşlardır.⁸⁷

Hankah ve zâviyelerde olduğu gibi ribâtlarda da özellikle hadis ve fıkıh derslerinin yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Hatîb el-Bağdâdî'nin hocası olan Ebû Sa'd el-Malinî el-Herevî dönemin halifesi Kâdir-Billâh'ın onayı ile Bağdat'ta bulunan el-Mansûr Camii'nin yakınındaki Sûfiye Ribâtı'nda 409/1018 yılında hadis dersleri vermiştir.⁸⁸ Tüm bu bilgiler sonucunda ribâtların; başlangıçta askerî gayelerle ortaya çıkmış olup sınırların genişlemesiyle iç bölgelerde kalmaları, sayılarının çoğalması ve fetihlerin durma noktasına gelmesi sonucunda zamanla tasavvufî bir yön kazarak ilim ve irfanın öğretildiği hankah ve zâviyelere evrildiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

İslâmiyet'in ilme verdiği önem ve Hz. Peygamber'in örnekliliği, Abbâsîler dönemine kadar bir asrı aşan zaman diliminde, eğitim-öğretim faaliyetleri ve kurumları ile ilgili önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Dinî ve fennî ilimlerle ilgili ilk sistemli çalışmalar, Emevîler zamanında başlamış, bu bilimlerin tasnif edilerek müstakil birer ilim dalı haline gelmesi ise Abbâsîler döneminde olmuştur.

⁸⁵ Yiğit, "Ribât", 35/77.

⁸⁶ Çetinkaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât: VII- XIII. Asırlar Arası*, 30-36.

⁸⁷ Metin Yılmaz - Muhammet Karaağaç, "Türkistan'ın İslamlaşma Sürecinde Sûfizm'in Etkisi", *Türkoloji* 0/109 (Mart 2022), 142.

⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medineti's-Selâm* (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 4/372. Ayrıca IX. yüzyılın başlarında Semerkant'ta yaşayan meşhur kelâm âlimi Ebû Mansûr Mâturidî (ö. 333/944) ile çağdaşı filozof Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandi (ö. 342/953), Ribât-ı Gâziyân'da kelâm ve hikmet dersleri vermişlerdir. Bkz. Fuad Köprülü, "Ribât", *Vakıflar Dergisi* 0/2 (1942), 271-272.

Abbâsîler, Emevîlerden devraldıkları ilmî-kültürel zenginliği; mevâli politikalarını terk etmeleri, farklı etnik kimlik ve kültürlerle kaynaşmaları, Yunan, Hint ve Sâsânîlere ait kültürlerin etkisi ile tercüme faaliyetlerine ağırlık vermeleri sayesinde artırmışlardır. Özellikle başkent Bağdat; VIII. ve XII. yüzyıllar arasında İslâm dünyasının en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Ticaretle birlikte artan zenginlik ve refaha paralel olarak ilim, edebiyat ve sanatta önemli gelişmeler yaşanmış ve bu dönem; İslâm tarihinde dinî ilimlerin yanı sıra birçok beşerî ilimlerin olgunlaştığı parlak bir devir olarak görülmüştür. Abbâsîlerin iki asır boyunca oluşturduğu bu ilmî-kültürel medeniyet zenginliğini miras olarak devralan Büveyhîler, yaklaşık yüzyıl Sünnî siyasete ve topraklara hâkim olmuşlardır. Büveyhîlerin mezhepsel inançları özelinde farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük tanınmaları, X. ve XI. asırda ortaya çıkan bağımsız/yarı bağımsız devlet ve emirliklerin oluşturduğu ilmî-kültürel hareketlilik ve çeşitlilik, farklı düşünce ve ekollerin gelişimine, ilim adamlarının desteklenmesi ile de bilimsel zenginliğe ortam hazırlamıştır. Bu politika, modern bilimin temeli sayılan çok sayıda ilim dallarının doğuşuna ve gelişimine, mezhebî yaklaşım ile Şîî düşüncenin gelişmesine, sistemleşmesine ve kaynak eserlerin ortaya çıkmasına, ayrıca savunmacı düşüncenin etkisiyle Sünnî literatürün oluşumuna katkı sağlamıştır.

Büveyhîler; Abbâsîlere hâkim oldukları dönemde (945-1055), miras olarak devraldıkları eğitim yapılarına müdahale etmemiş, hatta farklı düşünce ve ekolleri destekleyerek çeşitlenmesine ve gelişimine öncülük etmişlerdir. Bu kapsamda hâkimiyetleri döneminde eğitim-öğretim mekânı olarak kullanılan küttâb, cami/mescit, kütüphane, ilim meclisleri, saraylar, hanlar ve ribâtların sayıları artmış ve fonksiyonları da çeşitlenmiştir.

Kaynakça

- Aka, İsmail. "X. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Şîilik". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*. 69-100. İstanbul: İSAV Yayınları, 1993.
- Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimnâme* 17/2 (2009), 123-138.
- Atasever, Fatma. *İslâm'ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu Olarak Küttablar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Baltacı, Cahit. "İslâm Medeniyetinde Câmî". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/3 (1985), 225-241.

- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzürî el-
Ensâbü'l-Eşrâf. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Bosworth, Clifford Edmund. "et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fî'l-
Irâk ve Irân". çev. Abdülcabbar Nâci. *Mecelletü'l-Mevrîd* 4/1 (1975), 33-
51.
- Bouamrane, Chikh. "İslâm Tarihinde Eğitim Öğretim Kurumları". çev.
Nesimi Yazıcı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 279-287.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları,
2016.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/323-
327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Mektep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/5-6.
Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şîa'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara:
Araştırma Yayınları, 2013.
- Çetinkaya, Bülent. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât: VII-XIII. Asırlar Arası*.
Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek
Lisans Tezi, 2003.
- Dağ, Mehmet - Öymen, Hıfzırrahman R. *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli
Eğitim Basımevi, 1974.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Dündar, Abdülhamit. *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmam Azam Ebû
Hanîfe Medresesi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Dündar, Mahmut. *İlk Dönem İslâmi Eğitim Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: İşrak
Yayınları, 2011.
- Erdem, Gazi. "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme".
Dini Araştırmalar 16/42 (Haziran 2013), 57-77.
- Erşahin, Seyfettin - Sarıçam, İbrahim. *İslâm Medeniyet Tarihi*. Ankara: TDV
Yayınları, 2014.
- Erünsal, İsmail E. "Dârülilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
8/539-541. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fazlurrahman. *İslam*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları,
2008.

- Geçkin, Hatice. *Büveyhîler Döneminde Bağdad'da Şîlik*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gökmen, Aysun. *Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gözütok, Şakir. *İslâm'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Gündoğdu, Bahri. "Mescitlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim". *The Journal of Academic Social Science Studies* 0/45 (2016), 313-325.
- Güner, Ahmet. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (2001), 35-63.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîler'den Adüdüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Güner, Ahmet. "Sâbûr b. Erdeşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/362. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Güner, Ahmet. "Şîî Yüzyılında yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar". *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 1/151-170, 2008.
- Güzel, Fatih. *Nâsır li-Dîmillah'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hakyemez, Cemil. *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.
- Hodgson, Marshall Goodwin S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Alp Eker. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Huncan, Ömer Soner. "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2014), 14-44.
- İbn Ebî Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibba*. thk. Nizar Rida. Beyrut: y.y, 1965.

- İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammedel-Bermeki el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Enbâ'iz-Zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.
- İbn Sahnûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Said et-Tenûhî el-Kayrevânî. *Âdâbü'l-Mallimîn*. çev. Faruk Bayraktar. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2006.
- İbn Tıktaka, Ebû Cafer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî. *el-Fahrî*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Yayınları, 2016.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.
- Kabbâsî, Necah. "el-Meâhid ve'l-Müessesâtü't-Ta'lîmiyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî". *Mecelletü'l-Müerrihu'l-Arabî İttihâdü'l-Müerrihîne'l-Arab* 0/19 (1981), 175-195.
- Kabir, Mafizullah. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334-447/946-1055)*. Calcutta: Iran Society, 1964.
- Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Karan, Cuma. *Bedir Meydan Muharebesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Kaya, Mahmut. "Beytü'l-Hikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Keklik, Nihat. "Türk-İslâm Filozofu İbn Sînâ: Hayatı ve Eserleri". *Felsefe Arkiivi* 0/22-23 (1981), 1-53.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay b. Abdülkebir el-İdrisî el-. *et-Terâtibü'l-İdâriyye*. çev. Ahmet Özel. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Kırpık, Güray. *Nizâmiye Medreseleri, Orta Çağın Yükseköğretim Kurumu*. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi, 2009.

- Köprülü, Fuad. "Ribât". *Vakıflar Dergisi* 0/2 (1942), 267-278.
- Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Laoust, Henri. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Makdisi, George. *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbas) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed. *el-Hitâtü'l-Makrîziyye (el-Mevâiz ve el-'itibar bi Zikr el-Hitât ve'l-Âsâr)*. thk. Muhammed Zeynuhum, Medîha eş-Şerkâvî. 3 Cilt. Kahire: Mektebe Mednûlâ, 1998.
- Marcinkowski, Ismail. "The Buyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century". *Proceedings of Avicenna International Colloquium*, 1-11.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *Kitabü Nasihatü'l-Mülk (Siyaset Sanatı)*. çev. Mustafa Sarıbiyık. İstanbul: Ark Kitapları, 2016.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Müneymine, Hassan. *Büveyhîler Devlet Tarihi*. çev. Tarık Akarsu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Müneymine, Hassan. *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyasi ve'l-İktisadi ve'l-İçtimai ve's-Sekâfi: Mukâtâtü Faris H.334-447/M.945-1055*. Beyrut: Dârü'l-Camia, 1987.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/437-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Pırlanta, İsmail. *Ortaçağın İncisi Nişabur*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Pinto, Olga. "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbâsides". *Islamic Culture* 3/2 (1929), 210-243.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Ayberg b. Abdillah. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2000.

- Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara: TTK Basımevi, 1960.
- Sühreverdî, Şihabuddin Ebu Hafs Ömer. *Avârifü'l-Meârif*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1966.
- Şeyzerî, Abdurrahmân b. Nasr b. Abdullâh. *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*. thk. Seyyid el-Bâz el-Arîni. Kahire: y.y, 1946.
- Şimşek, Eyüp. "Camilerde Eğitim". *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Togel, Muhammet Asil. *Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ûrcî, Fatıma - Chahian Boroujeni, Ali Asğar. "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri". çev. Muhammed Uç. *Akif* 51/2 (2021), 212-228.
- Vural, Mehmet. "Abbasiler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe". *İslam Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker. 6/249-319. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cem'ul -Udebâ ve İrşadü'l Erib ila Ma'rifeti'l Edib*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1991.
- Yıldız, Harun - Maden, Ferhat. "Büveyhîler Dönemi Şiî Düşünürleri". *e-Makalât* 10/12 (2017), 269-314.
- Yılmaz, Metin - Karaağaç, Muhammet. "Türkistan'ın İslamlaşma Sürecinde Sûfizm'in Etkisi". *Türkoloji* 0/109 (Mart 2022), 136-160.
- Yiğit, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.
- Zeydan, Corci. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Züheyri, Mahmud Ganavi. *el-Edeb fî Zillî Benî Büveyh*. Kahire: Emane Matbaası, 1949.